

*Синевич Б. М.,
старший викладач*

Рівненського державного гуманітарного університету

ТЕОРЕТИКО-ЛІТЕРАТУРНА КОНЦЕПЦІЯ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

Анотація. У статті подано огляд теоретичних проблем літературознавства в текстах Є. Маланюка. Домінуючим у теоретичному дискурсі дослідника є увага до конкретно-реального світу та співвіднесеність естетичних засад творчості з національно-культурними запитами.

Ключові слова: концепція, творчий процес, національна специфіка літератури, раціональне, ірраціональне.

Літературознавча спадщина письменників «празької школи» – репрезентативне і осмислене явище зі своєрідною ідейно-естетичною самобутністю, що передбачає розмову про доволі насичені та глибокі проблеми. Зосереджуючись на національній специфіці художньої літератури, теоретичних аспектах творчого процесу, значенні категорії літературного стилю, Є. Маланюк створив певну мистецьку філософію, що реалізувалася в літературно-теоретичну концепцію.

Сьогодні ці погляди не є маргінальними, оскільки становлять своєрідне доповнення офіційно прийнятого образу дійсності, активізують динаміку літературного процесу, його структуру.

До проблем літературознавчої діяльності Є. Маланюка в поодиноких дослідженнях зверталися у різний час Ю. Лаврінченко, Ю. Бойко, Л. Череватенко, Т. Салига, М. Ільницький, В. Неборак, М. Насенко, Ю. Ковалів, Л. Куценко, Г. Грабович, Ю. Шерех. На початку 90-х років у вітчизняному літературознавстві дослідження доробку стосується таких проблем: національна ідентичність літератури, трансформація «національного міфу», літературно-культурологічна ситуація, проблеми поетики. Досліджували творчість Н. Лисенко, О. Прохоренко, С. Українець, О. Кривчикова, О. Омельчук, О. Астаф'єв, О. Баган, О. Климентова, Л. Куцевол, Л. Чернявська. Усіх науковців єднає те, що вони обґрунтовують літературознавчий доробок Є. Маланюка як шлях до глибинного розуміння його поетичної творчості або звертають увагу на оригінальність під час викладу думок з приводу літератури.

Актуальність теми пояснюється й тим, що досі практично відсутній комплексний підхід до літературознавчої спадщини Є. Маланюка. Літературознавчий доробок тим і оригінальне явище 20-го століття, що прийшло у великий і ворожий світ чужої духовності з національним тембром, із власною спрямованістю, яка була напрямом усього життя, художнім покликанням. Теоретико-літературна концепція дослідника стала цікавим теоретичним явищем, що перебувало на європейських роздоріжжях і характеризувалося своєю «присутністю» у своїй «неприсутності», неявиленості світові. Хронологічними рамками нашого огляду буде період 20-30 років ХХ століття. Таке історичне обрамлення не знеособлює, а увиразнює ті внутрішні теоретичні процеси, які відбувалися в літературному житті в умовах еміграції і знайшли своє осмислення у літературознавчих дослідженнях Є. Маланюка.

Метою дослідження є окреслення закономірностей дискурсивної стратегії теоретико-літературної концепції та конструювання рецептивної моделі на основі науково-теоретичних

розвідок, літературно-критичних статей, есеїстики, публіцистики Є. Маланюка.

Початок 20-го століття був часом співіснування, а іноді й протиборства різних естетичних течій. На тлі радикальних політичних перетворень відбулися зміни соціокультурної парадигми, пошуки нових естетичних канонів, висунення художніх програм. «На самому початку, доки ще існувала свобода творчої думки і слова, – як зазначала С. Павличко, – літературний процес в Україні розділявся на окремі відмінні напрями: модернізму-естетизму, народництва ефремівського типу, футуризму, неокласицизму, політизованого лівого авангардизму» [1, с. 185].

Для нового стану культури була характерною тенденція до синтезу різних форм буття і творчості, обґрунтування єдності світу, активних контактів мистецтва й ідеології. Програма мистецтва полягала в тому, щоб оголошувати або реалізовувати доступними йому засобами визначену ідейну програму. Паралельно з дискурсом пролетарського мистецтва, як офіційним, державним, який намагався поглинути всі інші, позбавляючи в такий спосіб культуру внутрішньої діалогічності, розвивався дискурс національного мистецтва, «програма якого була єдино можливою не так з огляду на менталітет нації, як на ситуацію виживання» [2, с. 38]. Таким чином, художній експеримент митця базувався на переосмисленні засад філософії та природи мистецтва і перебував у пошуку єдиної форми, методу, стратегії творчості, яка б відповідала новій дійсності і світогляду.

Криза національного питання спровокувала повернення в українське літературознавство категорії «духу» як особливої трансцендентної якості національної культури, яка сприймається як поєднання людської психіки і сфери національного мистецтва з метою знаходження особистих і національних візій.

Літературознавство та критика Західної України і еміграції були зорієнтовані на Європу, проте кожен брав звідти те, що узгоджувалося із власними засадами. Еміграція як чинник напруги та роздвоєння в культурному контексті спричинили «зміщення площини гносеологічної («хто ми?») в площину аксіологічну («чим ми гірші за інших»)» [3, с. 10]. Подолання комплексу «національної меншовартості» певною мірою було передумовою виникнення не лише «Думок про мистецтво» Євгена Маланюка, а й окремих літературознавчих досліджень з його «Книги спостережень». У дослідника напруга та роздвоєння спричиняють контраст між власним розумінням естетичної природи певних теоретичних понять та понять, декларованих чужою йому ідеологічною системою. Суспільно-політичні виміри нестабільності, а саме атмосфера конфронтаційних ліній в ідеології і політиці зумовили появу багатьох праць, що концептуально орієнтували на необхідність з'ясування завдань мистецтва, його місця в загальносвітових, національних, суспільних процесах. Майже у кожного митця, літератора знаходимо роздуми над тим, яким бути мистецтву в атмосфері вкрай напружених відносин, гостре відчуття

неможливості стояти осторонь подій і явищ. Мистецтво як одна з проєкцій людини на світ і навпаки ніколи не існувало окремо від інших її проєкцій, а саме – національного життя. «Українська література, література політично пригнобленої недержавної нації, у ХХ столітті ще в більшій мірі, ніж в попередніх, змушена була брати на себе нелітературні завдання: заступати державу у відстоюванні національних інтересів, плекати і оберігати національну самосвідомість, бути Будителем і Вчителем народу, Пророком, Вождем і вільною пресою» [4, с. 180]. Це надкультурне завдання не лише концентрувало енергію національного самоствердження й національної ідентифікації, але й обтяжувало позаестетичними функціями, обмежувало свободу художнього самовираження.

Літературознавчі дослідження Євгена Маланюка – це своєрідна рефлексія на культурні процеси, що відбувалися в Україні. Суперечності в трактуванні традицій і новаторства у теоретичних працях пореволюційної доби, посилення вульгарно-соціологічних тенденцій у літературі вилилися у дискусію (1925–1928). З одного боку, простежувалося прагнення до самотності української літератури, урізноманітнення її форм, методів, стилів, з іншого боку – наполегливе намагання уніфікувати художню творчість. Перебуваючи під впливом двох полярних інформацій, Євген Маланюк виробляє свою ідеологію, власне розуміння феномена мистецтва, процесу творчості. «Інтернаціональним поет може зробитися, але народжується він завжди нацією. Могутні і вільні нації народжували могутніх, вільних поетів. У поневоленіх націй поети, якими б дужими й геніальними вони не були, завжди носять на собі тавро невільництва, страшну печать раба, хоч, може, й гордого. Геній поневоленої нації є завжди скаліченим Прометеєм» [5, с. 131].

«Думки про мистецтво» – це складна система авторських поглядів, серед яких важливе місце посідає його естетична концепція, яка має цінність і як теоретичне явище, і як наслідок власного бачення реального стану українського письменства, і як спроба охопити суперечливі процеси розвитку мистецтва у поневоленіх націй.

Занурюючись у пошуки істини феномена мистецької творчості, дослідник піднімає неоднозначні, складні проблеми зв'язку між світовідчуттям, світорозумінням, світоглядом митця і його творчістю, між її ірраціональними та раціональними чинниками, а також суб'єктивними, об'єктивними, позачасовими й актуально-життєвими. «Таємниця Творчого, як і таємниця Свободи Волі, є трансцендентною проблемою» [6, с. 103]. Естетична концепція мистецтва Є. Маланюка висвітлюється з платформи митця, показує сутність літератури, ірраціональну за походженням. Для нього мистецтво – сталий «абсолют», «єдине і вічне», над яким «всі закони – безсилі», за сутністю своєю воно «глибоко антидемократичне», «ця країна вічної революції», яка одночасно є монархією, де «монархом був і є Геній» [5, с. 127].

Отже, визначаючи за мистецтвом незалежний простір, зосереджуючись на пошуках трансцендентної істини, Є. Маланюк відстоює принципи достеменного мистецтва. Звичайно, може непокоїти деякий категоризм дослідника, та саме категоризм є охоронним чинником аристократичної суті мистецтва. Епоха з усім її детермінізмом і культурно-історичними передумовами та повинню теорій поглинає Маланюка-літературознавця як реципієнта, водночас включає в дійство та наповнює його концепцію відповідним змістом. На думку Ю. Коваліва, «у “Думках про мистецтво” не так йшлося про констатацію трагічного

факту, як накреслювався шлях виходу з фатального лабіринту: “Тільки вільний, здоровий розвиток нації в Самостійній Державі є передумовою вільної й здорової поезії”» [7, с. 146].

Як інтелектуал, людина постійного пошуку, Є. Маланюк цікавиться теоретичними та естетичними ідеями О. Потебні, Л. Білецького та інших українців. На його думку, саме ці поста-ті причетні до «блискучого сучасного розвитку праць з теорії поезії» [5, с. 129]. Міркування дослідника з погляду психології творчості про статус генія і таланту додають незвичайних барв до його прагнення досягнути явище мистецької творчості. Суть творчого феномена полягає у своєрідному синтезі ірраціонального і раціонального.

Геній – «явище ірраціональне», тобто не досягається розумом, мисленням, не може бути вираженим логічними поняттями, стихійне, таємниче, «динамічне». Талант – «явище раціональне», «формічна сила (техніка)», це та величина, що дає змогу генієві перекладати свої пророцтва мовою мільйонів. Феномен художньої творчості розглядається літературознавцем в об'ємних різноаспектних вимірах. На його думку, безпосереднім складником процесу творчості є «рух – ритм – музика», а матеріалом-фактурою – слово. «Процес цієї матеріалізації руху (музики) у фактурі і є об'єктивно процесом творчості» [5, с. 128]. За основу своїх тверджень про динамічну роль музики в мистецтві Є. Маланюк бере праці Андрія Белого «Магія слів», «Спосіб приведення к музице», який «спробував підвести під роль музики в мистецтві науковий ґрунт» [5, с. 129]. Однак дослідник згадує і Поля Верлена, який вперше висловився: «De la musique avant choses!..» («Музики передусім»). Його вірш «Поетичне мистецтво» (1874) вважається сьогодні першим в історії маніфестом модерністської програми.

Для Є. Маланюка слово – «найбільш живий матеріал», є одночасно «матеріалізованою музикою».

Отже, завдання поета долучити до «слова» як матеріалу, в якому сконденсовано смисловий і емоційний досвід усіх попередніх поколінь, власний досвід. Цей процес характеризується теоретично такими стадіями: «1) символізацією слова, коли слово, за певної ліричної температури, одухотворене рухом ритму, виділяє із себе щирі ідеї того поняття, яке воно автоматично-пасивно називало; 2) розкриттям первісного ества слова-праслова; 3) таким групуванням слів, за якого потрібне слово оживає» [5, с. 134].

Народжується образ в процесі ліричного напруження, «певної температури ліричного хвилювання («натхнення»), яке супроводжується вміщенням в слово як матеріалізованого знака всієї гами почуттів, внаслідок чого воно отримує контекстуальний естетичний заряд, що залежить від величини силового поля не стільки генія, як «технічних здібностей поета». Як бачимо, продовжуючи певну теоретико-естетичну традицію, Є. Маланюк вніс чимало авторського в інтерпретацію вже наявних до нього істин. Спостерігається намагання пояснити не лише естетичну природу мистецтва, а й дослідити психологію творчості.

Усвідомлення дослідником тогочасної кризи в мистецтві, а точніше в мистецькому житті Радянської України зумовило формування в нього комплексу охоронця. У час, коли мистецтво стає «надбудовою», коли постає «диявольський міф про кляси», коли людину відривають від землі і природи, що є ґрунтом всілякої творчості, коли все проходить під найгучнішими гаслами в ім'я майстерно оздобленої ідеї добра і зла, люди творчості першими повинні усвідомити походження цієї кри-

зи, тому що на них лежить відповідальність «за напрям історії крізь століття» [8, с. 137].

Карл Густав Юнг висловив думку, що архетип «Возволи-теля», «Мудреця» «від сивої давнини поховано у Несвідомому, де він спить, аж поки прихильність або неприхильність часу не розбудить його саме тоді, коли велика помилка не відверне народ з правильного шляху. Бо ж там, де з'являються хибні шляхи, потрібен провідник і вчитель чи навіть лікар...» [6, с. 106]. Мистецтво у цьому випадку лише засіб для виконання цього ір-реального завдання. Таким чином, відбулось роздвоєння української художньої свідомості, яка перебувала між літературою і не-літературою, мистецтвом і не-мистецтвом. «Ідентифікація Митця із Батьком руйнує духовну дистанцію, психологічну перспективу, необхідну для ролі Митця» [4, с. 181]. Домінування охоронного комплексу збільшувало розрив у художній свідомості, а іноді штовхало у безнадію виконання ролі митця. Та це був чи не єдиний засіб збереження самобутності та втраченої ідентичності, наближення до ідеалу.

Зосередженість на виживанні, на підтримці національно-культурного організму породили і особливість поглядів Є. Маланюка. Мистецька творчість для нього не «механічна модель дійсності». У справжньому мистецтві дійсність переходить в інші виміри, проте не втрачає органічного зв'язку з життям. Мистецтво робить («формує») життя і саме зроджується з його таємничо-глибинної неподільної субстанції. Мистецтво ніколи не є приблизною «правдоподібністю» життя. Воно потужне і грізне, безпомилкове і нещадне, невичерпальне і творче, як сама стихія, як саме життя» [8, с. 156]. Концепція Маланюка-літературознавця настановлює на думку, що світ пізнається особливим чином – через суб'єктивне його сприйняття, переживання і культурно-естетичний досвід митця. Митець пізнає світ, вдивляючись в нього, і відображає не самий ізольований предмет, а ставлення до нього, що й утворює новий духовно-естетичний світ. Відображаючи дійсність специфічним художньо-узагальнюючим способом, мистецтво перетворює і пізнає її. На думку дослідника, велике мистецтво повинне «стрясати й обдаровувати нас просвітлюючим катарзісом» [8, с. 155]. Катарсична функція мистецтва означає почуттєвий стан і духовне очищення особистості. Катарсис з допомогою мистецтва звільняє від негативного стану і надає можливість прийти від граничних зі стресовими переживаннями до своєрідного звільнення.

Імператив формотворчого начала в Маланюковому трактуванні стилю – внутрішня передумова, надособова зумовленість творчості, яка здійснюється крізь волю людини. Поряд з визначенням стилю як певної свободи, оскільки саме в цьому митець одержує реальну підтримку особистого, дослідник вказує на приреченість стилю належати своєму часові. А час вимагає своєрідної модифікації стилю. Динамічна ситуація, дуже чутлива до часу і подій, зумовила застосування щодо мистецтва формули: «Слово є чин і Чин є Слово» [9, с. 165]. Вона є ключовою у трактуванні проблеми стилю. Для Є. Маланюка «в процесі формування української особистості і індивідуально, і інтегрально (як нації)... проблема стилю є насамперед – проблема біографії» [9, с. 166–167]. Такий підхід до тлумачення категорії стилю пояснюється світоглядною позицією. Загальна настанова, на наш погляд, забезпечила цілісність авторської концепції і дала можливість зrealізувати задум у множинних вимірах, серед яких варто визначити такі:

– з'ясування теоретичних аспектів творчого процесу;

– окреслення національно-мистецької специфіки художньої практики українського письменника;

– конструювання парадигми феномена національного стилю.

Спроба окреслити кризовий стан у літературі, потяг до мистецтва, що характеризується неприйняттям позитивістської дійсності, прагнення творити нову дійсність, особливість світовідчуття, повернення до естетичної значущості слова засвідчують, що концепція мистецтва Є. Маланюка в контексті модернізму, і не лише за часом створення, може сприйматися як намір модерністської практики. Таке трактування проблеми містить у собі цінний матеріал і перспективу для подальшого дослідження.

Концепція мистецтва Є. Маланюка як певна мистецька філософія зумовлює особливий статус митця. Національне начало духовності та художньої творчості є ключовим у системі його поглядів, у контексті переломної епохи націотворча функція інтелігенції охоплює етико-агропологічний аспект, оскільки має зміст сенсу життя.

Література:

1. Павличко С. Теоретичний дискурс українського модернізму : дис. ... докт. філолог. наук / С. Павличко. – К., 1995. – 399 с.
2. Шумило Н. Ідея національного літературного розвитку / Н. Шумило // Слово і час. – 2002. – № 3. – С. 33–39.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К. : Основи, 1983. – 126 с.
4. Андрусів С. Українська література ХХ ст. Пошуки ідентичності. Другий міжнародний конгрес українців / С. Андрусів. – Львів : Міжнародна Асоціація Українців ; Академія наук України, 1993. – С. 180–184.
5. Маланюк Є. Думки про мистецтво / Є. Маланюк // Українське літературознавство. Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 61. – Львів: Світ, 1995. – С. 125–134.
6. Юнг К. Психологія та поезія / К. Юнг // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 91–109.
7. Ковалів Ю. Естетична концепція «філософії чину» / Ю. Ковалів // Вітчизна. – 1997. – Ч. 1–2. – С. 143–147.
8. Маланюк Є. Поезія і вірші / Є. Маланюк // Книга спостережень: Проза. – Торонто : Гомін України, 1962. – С. 136–156.
9. Маланюк Є. Чупринка і проблема біографії / Є. Маланюк // Книга спостережень: Проза. – Торонто : Гомін України, 1962. – С. 165–170.

Синеви́ч Б. Н. Теоретико-літературна концепція Євгенія Маланюка

Анотація. В статті представлено огляд теоретичних проблем літературознавства в текстах Євгенія Маланюка. Изложена на основі літературознавчих досліджень, літературно-критичних статей, есеїстики, публіцистики автора концепції національного мистецтва, естетичного мислення, стилю.

Ключевые слова: концепція, стиль, національна специфіка літератури, творчий процес, раціональне, ірраціональне.

Synevich B. Theoretic-literary conception by Yevhen Malaniuk

Summary. The article deals with the problem of the theoretical problems of the literature studies in the texts by Yevhen Malaniuk which lays out definite principal concepts of the national art artistic conscience and style on the grounds of certain literary critical exploration, alongside with the critical articles, essayist and publicism of Yevhen Malaniuk.

Key words: conception, rational, irrational, national literature, style.